International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 35 March – April - 2026

महाभारतातील सत्य - अहिंसाविषयक नीतीविमर्श

प्रा. योगिता पाटील

संस्कृत विभाग, श्रमिक ज्युनिअर कॉलेज संगमनेर.

Corresponding Author – प्रा. योगिता पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.20485969

प्रास्ताविक:

महाभारत हा आपल्या भारतीय संस्कृतीतील महान ग्रथ . हा ग्रंथ अलौकिक असण्याचे दुसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे या ग्रंथावर आधारित पुढील कथाकाराने अनेक रचना केल्या आहेत. महाभारत हे महाकाव्य भारतीत प्राचीन साहित्यातील एक दिव्य वारसा आहे. भारतीय संस्कृतीची खरी ओळख म्हणजे महाभारत. अनेक रचनेच्या संदर्भात हा ग्रंथ म्हणजे सकल प्राचीन कथांचे जन्मस्थान असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.इतकी या ग्रंथाची महनीयता आहे.भारतीय ,आर्ष काव्यामध्ये हा ग्रंथ सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. सर्व नीती,आणि धर्माचे, सत्य, शिवम, सुंदर या शाश्वत मूल्यांचे उगमस्थान म्हणूनही या ग्रंथाचा उल्लेख केला पाहिजे. महाभारताच्या याच स्वरूपामुळे विविध कालखंडातील ग्रंथकारांनी मुक्तकंठाने महाभारताची प्रशंसा केलेली दिसते.महाराष्ट्रापुरते बोलायचे झाले तर महाभारतातील विविध प्रसंगावर आधारित विविध आख्याने ,आणि भाष्य ग्रंथ निर्माण झालेले आढळतात . संत आणि पंडित यांच्या काव्यातून प्रस्तुत ग्रंथातील अनेक घटना –प्रसंग पुन्हा नव्या दृष्टीकोनातून आविष्कृत झालेले दिसतात.जे महाभारती नाही असे काहीच नाही.म्हणूनच महाभारताचे रचनाकार महर्षि वेद व्यास यांच्या संदर्भात जी उक्ती प्रसिद्ध आहे.ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. व्यासांच्या संदर्भात असे म्हटले जाते की ‘’ व्यासोच्छिष्ट जगत्सर्वंम ‘’ अर्थात महाभारत हे खरोखरच सर्वश्रेष्ठ असे वाड्मय ठरते.या ग्रंथात एकूण अठरा पर्व आहेत. या एकेका पर्वावर आधारित नंतरच्या काळात अनेक ग्रंथ सिद्ध झाले,इतकी या ग्रंथाची अतुलनीयता महत्त्वाची ठरते. विशेष म्हणजे आपला हिंदू धर्माचा जो धर्मग्रंथ आहे त्या ‘’ श्रीमद्भगवत गीता ‘ या ग्रंथाचा समावेशही प्रस्थानत्रयीमध्ये झाला आहे. गीतेतील महान वैश्विक तत्वज्ञान याच ग्रंथात समाविष्ट असल्याने एक वैश्विक साहित्यकृती ‘ म्हणून महाभारताचे स्थान अढळ असेच मानावे लागते यात संदेह नाही. या ग्रंथाच्या स्वरूपाबाबत महर्षि व्यासांनीच यातील विविध विषयाबद्दल विवेचन केले आहे.महर्षि व्यास हेच भारतातील पहिले संपादक,पहिले अनुवादक,पहिले संग्राहक ठरतात.त्यांनी भारतीय परंपरेतील विविध ज्ञान पुन्हा उजेडात आणले. म्हणूनच त्यांच्या संदर्भात म्हटले आहे.’’ नमोस्तुतेव्यास विशालबुद्धे /फुल्लारविन्दातपत्रनेत्र /येन त्वयाभारततैलपूर्ण: प्रज्वालितो ज्ञानमया: प्रदीप : ‘’ / व्यासांनी नी फक्त महाभारत ,अथवा पुराणग्रंथाचेच लेखन केले नाही तर विविध ज्ञानशाखांचा अभ्यास करून ,मौखिक ज्ञान ,विविध शास्त्र ,कला ,इत्यादीचे संकलन ,संपादन ,व संशोधन करून भारतीय संस्कृतीला पुनरुज्जीवित केले . व्यासांचा हा तेजस्वी प्रातिभविलास .व त्यांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे.यासंदर्भात डॉ.श्रीराम पंडीत म्हणतात’’ गृहस्थाश्रमावर ज्याप्रमाणे इतर तीन आश्रमांना मात करता येत नाही

त्याप्रमाणे कोणताही कवी भारतग्रंथावर मात करू शकत नाही.महाभारत हे खरोखरच सर्वश्रेष्ठ वाड्मय मानले गेले आहे '' १ ही उक्ती प्रस्तुत भारतीत ग्रंथाच्या संदर्भात अत्यंत सार्थ आहे. इतिहासाचा विषय हा धर्म तत्त्वज्ञान नीतिशास्त्र,कायदा,कलानिर्मिती यांचा सांस्कृतिक क्षेत्रात समावेश करण्यास हरकत नाही '' २ या पार्श्वभूमीवर महाभारताचा विचार ऐतिहासिक आणि नीती विचाराच्या दृष्टीने करणे गरजेचे आहे. ''तसेच महाभारत हा पाचवा वेद अनेकदा म्हटले आहे.''३ महाभारतास जेव्हा वेद म्हणून संबोधले जाते तेव्हा त्याचा विचार तात्विक अंगानेही होणे गरजेचच. या सर्व पार्श्वभूमीवर सध्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात '' भारतीय ज्ञानप्रणाली म्हणजेच IKS या विषयाचा जो समावेश झाला आहे.त्यात या विषयाच्या अभ्यास होणे अत्यंत महत्त्वाचे वाटते .या विषया अंतर्गत महाभारतातील विविध मूल्यांचा आणि त्यातील नीती, धर्म, सत्य, अहिंसा, विवेक, न्याय, शिक्षा, चिकित्सा, लोकाचार, इत्यादी विषयांचा साकल्याने अभ्यास या नव्या संकल्पनेतून करता येईल. म्हणूनच आधुनिक शिक्षण प्रणालीमध्ये महाभारताचा अभ्यास हा ''भारतीय ज्ञान परंपरेच्या '' संदर्भात होणे आवश्यक वाटते. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये महाभारतातील सत्य-आणि अहिंसा या मुल्यांचा विचार केला आहे.

महाभारत , नैतिक आणि दार्शनिकग्रंथ:

महाभारत हे केवळ एक युद्धकथा नव्हे; हे व्यक्तिमत्व, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, राजकारण, धर्म, तत्वज्ञान आणि मनुष्याच्या अंतर्मनातील संघर्ष यांचे विस्तृत उत्कंठावर्धक संकलन आहे. हिंदू परंपरेत "इतिहास" व "पुराण" याचा संगम म्हणून महाभारत सर्व मान्यतेने सर्वोच्च ग्रंथ मानला गेला आहे.महाभारताचे केंद्रीय तत्त्वच म्हणजे माणूस म्हणजे काय? त्याचा धर्म काय? त्याचे नीतिमूल्य काय? सत्य, धर्म व अहिंसा यांचा जीवनातील हेतू काय? या प्रश्नांची शोध-यात्रा.ही शोध-यात्रा केवळ कल्पित चरित्रांद्वारे नाही तर प्रत्यक्ष जीवनातील समस्या, मानवी निर्णयांचे परिणाम, नैतिक द्विधा, सामाजिक जबाबदाऱ्या आणि सार भौतिक मूल्यांमधील संघर्ष यांच्यातून घडते.

सत्य : एक सार्वत्रिक मूल्य:

सत्याची व्याख्या आणि महत्त्व: सत्य म्हणजे फक्त खोटं बोलू नये एवढे नाही; तर सत्य म्हणजे संपूर्णपणे वस्तुनिष्ठ, नैतिकदृष्ट्या योग्य, आणि अंतःकरणाने स्वीकारलेले तत्व. महाभारतात सत्याला केवळ वचनबद्धता नव्हे तर जीवनदर्शनेचा पाया मानण्यात आला आहे. "धर्मो रक्षती रक्षितः" — धर्म जो स्वतःची रक्षा करतो, तोच खरा धर्म. (कुरुक्षेत्रप्रसंगात भरतराष्ट किंवा संवादातून)

सत्याचे वैशिष्ट्य :

सैद्धांतिक सत्य — तत्त्वज्ञान, ब्रह्मचर्य, तथ्नैतिक सत्य — कर्तव्य, धर्म, न्यायव्यवहारिक सत्य — जीवनात प्रत्यक्ष प्रमाणिक वर्तन

सत्य आणि युधिष्ठिर : आदर्श मानवाचे प्रतिमान:

युधिष्ठिर हे सत्याचे प्रतिमात्मक व्यक्तिमत्व आहेत. त्यांच्या संवादात सत्य हे गतिमान मूल्य आहे — अर्थात, कठीण प्रसंगांमध्ये देखील त्यांनी सत्याची बाजू उचलली. परंतु, महाभारतात युधिष्ठिर यांचा प्रश्न आत्म-परिक्षेचा भाग असतोः युद्धपूर्वी दुष्यंत ऋषींच्या आश्रमात युधिष्ठिराची बुद्धिमत्ता आणि सत्यप्रियता यांचा परीक्षात्मक उल्लेख.कधी कधी सत्य आणि न्याय यांच्यात भेद जाणवतो. उदाहरणार्थ,अभिमन्यूचा मृत्यू, द्रौपदीवर होणारा अन्याय, अश्वत्थामा चा अनैतिक हल्ला —या सर्व प्रसंगात "सत्य" आणि "न्याय" यांची व्याख्या एकसमान असली तरी व्यवहारातील निर्णयात अंतर निर्माण होते.

अहिंसा : शाश्वत तत्त्व किंवा साधना:

अहिंसेची व्याख्या: अहिंसा या शब्दाचा मूळ अर्थ आहे — हिंसेचा परित्याग. परंतु महाभारतात अहिंसा ही फक्त हिंसा टाळणे नाही, तर मन, वाणी व कर्म या सर्व आयामांतून हिंसेचा त्याग करण्याची साधना आहे.

या संकल्पनेचा मूळ परिणाम म्हणजे:क्रोधाचे निराकरण द्वेषाचा परित्याग, करुणा आणि क्षमाशीलता .महात्मा गांधींनी अहिंसेला सत्याग्रह म्हणून प्रतिपादित केले असले तरी महाभारतातील अहिंसेची व्याख्या थोडी व्यापक व दार्शनिक आहे.

अहिंसा विष्णुमय जीवनदर्शन महाभारतातील भीष्म, धृतराष्ट्र, युधिष्ठिर, कुन्ती यांचे वर्तन आपल्याला दाखवते की अहिंसा ही केवळ चालीरीती नाही तर अंतर्मनातील नियंत्रणाची प्रकिया आहे.

भीष्म : सत्य आणि कर्तव्य यांच्यातील द्विधा मांडणारे

धृतराष्ट्र : त्याग आणि आग्रह यांच्यातील संघर्ष

युधिष्ठिर : अहिंसा आणि धर्मपरायणता यांचे प्रतिमान

कुन्ती : मातृत्व व कर्तव्य यांचे संयोजन

युधिष्ठिर यांचे सत्य आणि कुरुक्षेत्रातील धर्मसंवाद हे हेच तत्त्व स्पष्ट करतात की हिंसा टाळतो म्हणून धैर्यही न दाखवता येत नाही.

सत्य – अहिंसा आणि युद्धाचा नैतिक द्वंद्व:

१. युद्ध : हिंसा की अंतिम सत्याची गरज?:

महाभारतातील युद्धाची कथा उगमते आहे नैतिक संघर्षातून.कुरुक्षेत्रातील युद्ध हे सरळ युद्ध कथन नसून — धर्म, न्याय, सत्य, अहिंसा आणि समाजाचा भवितव्य यांच्यातील संग्राम आहे. कुरुक्षेत्रातील निर्णय असा: कर्तव्य आणि न्यायासाठी युद्ध आवश्यक परंतु युद्ध म्हणजे हिंसा — ही दार्मिकदृष्ट्या समस्या भव्य नायक कृष्ण यांचे उपदेश — गीतेतील धर्मयुद्धाची तत्वमीमांसा — युद्धाला नैतिकता देतातकृष्ण स्पष्ट सांगतात की: जगाशी हाणामारी करायची असेल तर आपल्या अंतर्मनाशी भांडणे जास्त महत्त्वाचे अर्थात युद्ध एक प्रत्यक्ष हिंसा असली तरी त्यात सत्य आणि धर्म यांचे पालन हेच युधिष्ठिराच्या निर्णयाचे मूळ ठरते.

नितीविचार : महाभारतातील निर्णयशास्त्र:

१. निती आणि धर्म : समान की भिन्न?

महाभारतात निती (नीती) आणि धर्म यांच्यात सूक्ष्म भेद आहे: धर्म — सार्वत्रिक नैतिकता आणि तत्वनीती — परिस्थितीनुसार योग्य निर्णयाची शास्त्रनीती हे एखाद्या नियमाप्रमाणे कठोरपणे पालन करण्याचे सूत्र नसून स्थिती, हेतू, परिणाम आणि कर्तव्य या सर्वांचा ताळमेळ उदा. कर्णाची नैतिकता :कर्तव्यप्रेमाने भरलेला, सत्याला स्थैर्य देणारा — पण धोकेपट्टीतील समारोहत कर्णाने धोरणात्मक निर्णय घेतले.येथे निती व धर्म यांच्याती संघर्ष स्पष्ट दिसतो.रभीष्माचे नैतिक रूप भीष्म हे आदर्श व्यक्तिमत्व मानले जातात ज्यांनी: सत्याचा आदर कर्तव्याची पाळना परिस्थितीतील संयम हे सर्व एकत्र सांभाळले. परंतु भीष्म यांनी धर्म आणि कर्तव्य यांचा निर्णय घेताना स्वतःला वचनबद्ध केले — यामुळे अनेक वेळा त्यांना स्वतःच्या नैतिक विवेकाशी संघर्ष करावा लागला.

गीता : सत्य, अहिंसा आणि नीतिचे दार्शनिक सार:

१. भगवद्गीतेचा अर्थ:

गीता म्हणजे युद्धक्षेत्रातील संवाद नाही; हे हेच मानवी जीवनातील नैतिक द्विधा, संग्राम, कर्तव्य, हेतू, परिणाम आणि निर्विकार कर्म यांचे तत्वमीमांसा ग्रंथ आहे.

गीतेतील मूलतत्त्वे:

- कर्तव्य आणि निष्काम कर्म
- सत्य आणि धर्माचे पालन

- मनाचे संयम आणि अहिंसा

गीतेचा अर्थ असा की —अहिंसा म्हणजे कमकुवतपणा नव्हे तर मनाचे संयम.

सत्य व अहिंसा : आधुनिक जीवनातील उपयुक्तता:

महाभारतातील सत्य-अहिंसेची शिकवण आजच्या जीवनात केव्हाही अधिक लागू होते.उदा.वैयक्तिक नातेसंबंध सामाजिक निर्णय राजकीय व्यवहार न्यायपालिका आणि शांतता प्रक्रियेतील मतभेद आजही सत्य आणि अहिंसा या मूल्यांमुळे जगभरातील संघर्ष निराकरणाचे मार्ग सुटत आहेत.

निष्कर्ष : महाभारताचा तात्त्विक संदेश:

१. सत्य : ध्येय किंवा धर्म?

सत्य हे केवळ कर्तव्य नाही तर जीवनाचा पाया.पुरुषार्थ, बुद्धी, निर्णय आणि आत्मविश्वास सर्व सत्याला अंगिकारतात.

२. अहिंसा : कर्तव्य किंवा साधना?

अहिंसा ही आत्मनियंत्रणाची साधना आहे — तेव्हा ती फक्त हिंसा टाळण्यापुरती मर्यादित राहत नाही.

३. नितीविचार : अनुभव, निर्णय व परिणाम:

नीती ही कठोर नियमांची यादी नसून —स्थिती, हेतू, परिणाम आणि नैतिक विवेक यांचे ताळमेळ.

अंतिम विचार महाभारत आपल्याला सांगते: सत्य आणि धर्माचे पालन कर स्थितीची गांभीर्याने समजून घेणे संयम, निर्णय आणि परिणाम यांचा विचार कर अहिंसा ही कमजोरपणाची नव्हे, धैर्य व विवेकाची साधना या सर्वांच्या संयोगातूनच मानव आपल्या जीवनात नैतिक, आध्यात्मिक आणि सामाजिक प्रबोधन साधू शकतो.

समारोप आणि निष्कर्ष:

महाभारत केवळ इतिहास किंवा कथा नाही. ही एक जीवनज्ञानरूपी ग्रंथशिक्षा आहे जिथे सत्य, अहिंसा, नीतिविचार, धर्म, कर्तव्य व मनुष्याचा अंतर्मनाचा संग्राम या सर्वांचा खोल, विस्तृत आणि दार्शनिक विचार मांडण्यात आला आहे.महाभारत हे केवळ एक महाकाव्य नाही; ते भारतीय तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र आणि मानवी मनोविश्लेषण यांचा विश्वकोश आहे. व्यासांनी रचलेले हे ग्रंथसागर मानवी जीवनातील सर्वांत. अहिंसा कितपत शक्य आहे? धर्म व नीती यात फरक काय? न्यायासाठी हिंसा योग्य ठरू शकते का? महाभारताची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे ते कोणतेही मूल्य एकरेषीय पद्धतीने मांडत नाही; तर प्रत्येक मूल्याला संघर्ष, विरोधाभास आणि परिस्थितीची पार्श्वभूमी देऊन तपासते. म्हणूनच सत्य, ते नैतिक नीति तेविचार हे येथे स्थिर नियम नसून परिस्थितीनिष्ठ नैतिक तत्त्वे .आहे ,महाभारतामध्ये असा तात्विक विचार आला आहे. सत्य ,अहिंसा याबाबत आपण आधुनिक काळात जेव्हा विचार कारतो तेव्हा हे विचार महत्त्वाचे आणि आदर्शवाट आहेत.पुढे हेच विचार अनेक ग्रंथातून आवृत्त झालेले दिसतात.पुढील सर्व ग्रंथाचा हा पाया आहे असे म्हटले तर अतिशयोक्त ठरणार नाही. भारतामध्ये जे विविध पंथ आणि धर्म आणि त्यांचे तत्वज्ञान आले.त्यातही अहिंसा ,सत्य,या तत्वांचा विचार आलेला आहे.ही तत्त्वेही गीतेतून महाभ्रातातुनच आलेली आहेत असे आपण म्हणू शकतो. महाभारतात सत्य तीन स्तरांवर दिसते: वाङ्मयीन सत्य – शब्दातील सत्य (खोटे न बोलणे)नैतिक सत्य – न्याय आणि धर्माशी सुसंगत सत्यआध्यात्मिक सत्य – आत्मज्ञान व ब्रह्मज्ञानाशी संबंधित सत्य"सत्यं हि परमं नास्ति" असा भाव शांतीपर्वात व्यक्त होतो. परंतु लगेचच प्रश्न उभा राहतो जर सत्यामुळे अन्याय होत असेल तर काय करावेयुधिष्ठिर : सत्याचा आदर्श की व्यावहारिक मर्यादा?

युधिष्ठिर सत्यप्रिय म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांना "अजातशत्रु" म्हटले जाते. परंतु युद्धात त्यांनी "अश्वत्थामा हतः" हा अर्धसत्य उच्चारला.येथे गंभीर नैतिक प्रश्न निर्माण होतो; हे सत्य होते का? धर्मरक्षणासाठी असत्य योग्य ठरते का? उद्दिष्ट श्रेष्ठ असल्यास साधनाचे अपवित्रत्व क्षम्य आहे का? महाभारत येथे नैतिक सापेक्षतावाद (relativismमांडते. moral relativism). सत्य हे अंतिम मूल्य असले तरी ते कधी कधी व्यापक धर्मसंरक्षणासाठी लवचिक बनते..

भीष्म : वचनबद्धतेचे सत्य:

भीष्मांनी पित्याच्या आनंदासाठी ब्रह्मचर्यव्रत घेतले. हे वचन सत्याशी प्रामाणिक होते; परंतु त्याच वचनामुळे त्यांनी अन्यायकारी कौरवपक्षाची बाजू सोडली नाही. म्हणजे: वैयक्तिक सत्य सामाजिक न्याय येथे महाभारत सांगते की नैतिक मूल्यांचे परस्परसंबंध गुंतागुंतीचे असतात. २. अहिंसा : आदर्श आणि व्यवहारातील द्वंद्व , अहिंसेचा तात्त्विक पाया महाभारतातील अहिंसा केवळ युद्ध टाळण्यापुरती मर्यादित नाही. ती मानसिक, वाचिक आणि शारीरिक हिंसेचा त्याग आहे. शांतिपर्वात भीष्म म्हणतात "अहिंसा परमो धर्मः"परंतु त्याच ग्रंथात धर्मयुद्धाचे समर्थनही आहे. कृष्ण : धर्मयुद्धाची संकल्पना कृष्ण अर्जुनाला सांगतात की अन्याय रोखण्यासाठी युद्ध अपरिहार्य आहे.येथे अहिंसेचा अर्थ बदलतो: अन्यायाला शरण जाणे = अप्रत्यक्ष हिंसा अन्यायाविरुद्ध लढणे = धर्मसंरक्षण म्हणून महाभारतात अहिंसा म्हणजे निष्क्रियता नव्हे. ती कर्तव्यबुद्धीने नियंत्रित शक्ती आहे.

संदर्भ सूची:

1) महाभारतातील धर्म व नितीविचार, डॉ. श्रीराम पवार, डायमंड प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २०२३, पृष्ठ 15
2) विचारमंथन, स.रा, गाडगीळ, प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २००१, पृष्ठ -99
3) व्यासांचे शिल्प, नरहर कुरुंदकर, देशमुख आणि कंपनी पाचवी आवृत्ती २०२१, पृष्ठ 13